

EESTI REGIVÄRSSIDE POEETILISTE SÜNONÜÜMIDE LÄHTEALUSEID

Juhan Peegel

1. Nagu teada, asendatakse läänemeresoome rahvalauludes peavärsi noomen paralleelvärsisides sünonüümidega, milledest suurem osa on ülekantud tähenduses, s. o. metafoorilised laiemas mõttes. Seesugused sünonüümid võivad olla lihtsõnad (näit. *mari* 'neiu'); ka omadussõnad nimisõna funktsioonides (*virik* 'hobune'), tegijanimed (*hauduja* 'ema') ning kõige arvukama rühmana lihtsõnad (*puhrusuu* 'laps'). Eriti arvukalt esineb poeetilisi sünonüüme eesti rahvalauludes.

Käesolevas artiklis tehakse katset vaadelda seda, kust on pärit poeetilised sünonüümid, s. o. kust valdkonnast ja mida on rahvalaulikud valinud poeetilisteks sünonüümideks. Analüüsitud on eesti regivärsside kõige suuremat sünonüümiderühma, nimelt sõnale *neiu* loodud sünonüüme. Neid on kokku üle kuuesaja: umbes 450 on lihtsõnalisi või sõnaühendist moodustatud sünonüüme, umbes 150 lihtsõnalisi (kaasa arvatud ka omadussõnad nimisõna tähenduses) ja kuni paarkümmend tegijanime. Vaatlusest on välja jäetud pejoratiivse varjundiga sünonüümid (musta, laisa, inetu vms. *neiu* kohta).

2.1. Loodus.

2.1.1. Taimed.

Lihtsõnalisi poeetilisi sünonüüme: *hernes, jõhvikas, kanep, kannikene, kukk* 'lill', *maasikas, osi, piibe, sinikas*.

Lihtsõnu: *angervaks, kastekõrreke, mesimari, vainulilleke*.

2.1.2. Taime osad.

Lihtsõnu: *kõrs, käbi, mari, uba, virb, õieke, õun*.

Lihtsõnu: *hernevars, kanepiseeme, läätsekaun, nisuiva, taputilk, tammetõru, tõrutuum*.

2.1.3. Eraldi võiks mainida veel suhteliselt harvemini esinevaid puunimetusi: *saar, toom, arukask, emalepp, kõle kõiv, kõre kuusk, visa kuusk, õunapuu*.

2.2. Linnud.

Lihtsõnu: *hani, kana* (mõlemad väga levinud), *kägu, lagle, lind*,

lõoke, mõtus, part, teder, tihane.

Liitsõnu: *emakana(ne), kuldkägi, laanetsirk, suvilind.*

2.3. Loomad.

Liitsõnu: *hiirekene, kassikene, orav, rebane, tall.*

Liitsõnu: *ohjuta hobune, niidunirk.*

2.4. Kalad.

Liitsõnu: *kala, maimuke, särjeke.*

Liitsõnu: *sinisilm-silguke, kalasilmakene, lõhemari.*

2.5. Putukad.

Liitsõnu: *liblikas, ritsik.*

Liitsõnu: *rohutirts.*

Looma-, kala- ja putukanimetusi on sünonüümidenä kasutatud väga harva.

2.5. **Taevakehad:** *kuu, täheke, ehatäht, koidutäht.* Rohkem näiteid sellest rühmast autor ei ole leidnud.

Loodus on andnud tähelepanndava osa *neiu* sünonüümideist. Suurimad rühmad on taimede ja taimeosade nimetused (kokku u. 100 sünonüümi), teine suurem valdkond on linnunimetused (u. 65 sünonüümi).

2.6. Rõivastusesemed.

Liitsõnalisi sünonüüme on selles rühmas vaid paar küsimärgilist (*kalev, taht*), seevastu on liitsõnalisi sünonüüme õige rohkesti (u. 50), näit. *hõbepärg, kardpõll, kuldking, litterkuub, sinilint, sinisukk, udusärk.*

2.7. Ehted.

Liitsõnu: *helses, preesike, pärg, sõlg, sõrmus.*

Liitsõnu: *hõbehelm, kuldkee, merehelm.*

Kokku on selles rühmas u. 45 sünonüümi.

2.8. Somaatilised sünonüümid.

See on suurim rühm sünonüüme, mis on esindatud just liitsõnadena. Autoril on õnnestunud leida vaid kaks liitsõna, n. õ. puhast *pars pro toto*: Kasvin kaskede vilussa, / sini tamme tagaje, / *maksa maripuu vahela,* / Se II 6, 343 (15) *Muhu; südamekene.*

Liitsõnalistes sünonüümides märgib põhisõna mingit kehaosa, täiendõna on tavaliselt epiteetiline. Näited on grupeeritud põhisõnade kaupa:

- h u u l: *ubahuul;*

- j a l g: *rammjalg, raudjalg;*

- j u u s, j u u k s e d: *kollased juuksed, kullatud juuksed, linajuus, vahajuuksed;*

- k a e l: *helvekael, karrakael, keedikael, kudruskael, kuldkael, margakael, paaterkael, pauakael, taalerkael, vaskkael;*

- k a n d: *keerukand;*

- l a k k: *kardlakk, linalakk;*

- p a l e ~ - p a l g: *punapalg;*

- p e a: *kolnepea, käharpa, luikpea, linapea, linikpea, lumipea, tanupea, vahapea, vanikpea;*

- *piht*: kirjupiht, linapiht, litterpiht, pilupiht;
- *põsk*: punapõsk;
- *rind*: helmerind, hõberind, preesirind, raharind, sõlgrind, tinarind, vaskrind;
- *selg*: sõrikselg;
- *silm*: sinisilm;
- *suu*: ubasuu;
- *sõrm*: hõbesõrm, siidisõrm;
- *säär*: lihesäär, ribasäär, sinisäär;
- *tukk*: linatukk, tinatukk.

Kokku on somaatilisi sünonüüme sõnale *neiu* u. 90; kõige arvukamad alarühmad on põhisõnaga *pea* (35 sünonüümi), *kael* (21), *rind* (17).

2.9. Esemed.

2.9.1. Peale rõivastusesemete ja ehete on neidu iseloomustatud veel muudegi konkreetsete esemete kaudu.

Liitsõnu: *klaasikene, kopik, maalikene, nukk, peilikene*.

Liitsõnu: *munakoor, mürgilükk, rauanaelake, tinakannu kaanekene*.

2.9.2. Omaette esemelise rühma moodustavad sünonüümid, mis tähistavad midagi söödavat, näit. *mesi, sai, koorekaste, meepütt, mesileib, sulavõi, tangutera*. Niisuguseid sõnu on ligemale paar-kümmend.

2.10. **Metallinimetustest** esinevad iseseisvate sünonüümidenä *hõbe, kuld, kard*, täiendsõnadena liitsõnalistes sünonüümides veel peale nende *vask, tina ja raud*.

2.11. **Tegijanimesid**: *heinaniitja, vöökuduja, helmekandja, põllepidaja, sõlekandja*.

2.12. Väga harva esineb sünonüümina **abstraktne mõiste**: *õnnekene*.

2.13. **Omadussõnad** *neiu* asendussünonüümina: *armas, hell, helmeline, kullaline, libedikene, madal, siidiline, sirge, sula, valge, valus, verev, ümmargune; linapeake, mustakingaline, ujualune*. Autor on registreerinud selles funktsioonis ligikaudu 40 erinevat adjektiivi.

3.1. Toonud eespool väga konspektiivse ülevaate sünonüümide eri rühmadest mõistevaldkondade ja leksikaalse kuuluvuse järgi, püüame teha mõningaid üldistusi. Lisame, et vaatlusalune sõnastik peaks iseloomustama eesti regivärsside sünonüümikat üldse (välja arvatud pejoratiivsed sünonüümid), sest poetilised põhiprintsüübid on üldised.

Esimene järeldus on see, et eesti regivärssides sünonüümide abil loodud poetiline maailm on tuletatud laulikut ümbritsenud konkreetsest keskkonnast: lähtealuseks on olnud loodus, rõivastusesemed, ehted, inimene ise.

Väärib märkimist, et loodusest on *neiu* sümbolite meelisvaldkonnaks just *taimeriik* ja *linnud*, muud loodusobjektid on õigupoolest erandlikud (tavaliselt seotud vaid mõne konkreetse

laulutüübiga). Arvatavasti ongi need kaks rühma igipõlised, sest arvukaid paralleele võime siin leida ka vadjä, isuri ja karjala lauludes (võib-olla on vahest isuri lauludes mõnevõrra rohkem sünonüüme kalanimetustest).

Hilisem kihistus on nähtavasti mitte-ehetega seotud asjanimetused *neiu* sünonüümidenä. Seda tõendab juba vastavate esemete ja neid väljendavate sõnade suhteline hilisus (*killing, klaasikene, kopik, maalikene, peilikene, taht, tinakannu kaanekene*). Siia kuuluvad ka kindlasti hilised toidunimetused, mis esinevad suhteliselt uuemates lauludes (*juustutükk, koorekaste, saiatükk, sulavõi*). Viimatimainitud sünonüümide puhul on juba aistinguassotsiatsioon kõigi teiste sünonüümidega võrreldes seevõrra erinev, et neid tuleb selleski suhtes hilisemateks pidada.

3.2. Millist teed on siin kulgenud rahvalauliku fantaasia sünonüüme luues?

Sünonüüm on regivärssides peamine kujundiloomise vahend, millel on tüpiseerimisfunktsioon. Karakterset, tüüpilist esile tuua saab peamiselt mingi iseloomuliku detaili kaudu. Seda teed on mindud rõivastusesemete, ehetä ja somaatilise põhisõnaga sünonüümide puhul. Loodusnähtuste puhul assotsieerub ilmselt mingi omadus: *neiu* on kodune ja vagane nagu *kana* või *hani*, painduv nagu *karjavitsake*, vaba nagu *hooleta hobune*, kõlavahäälne nagu *kägu*, sile ja puhas nagu *linaseeme* või *tammelõru* jne. Otsene võrdlusmoment seesugusel puhul võib puududa (ja tavaliselt puudubki). Seejuures peame tähelepanu juhtima ühele vaieldamatule põhiprintsiibile sünonüümiloomingus: üldisele diminutiivsusele, vähendamisele, mis õigupoolest on lahutamatu tüüpilise detaili otsimisest (on ju detail osa tervikust, seega samuti väiksem kui tervik). Diminutiivsus ja detailiotsing on rahvalauliku fantaasia viinud niisuguste «mikroskoopiliste» võrdkujudeni, nagu *kaseleht, hernetera, männikäbi, tõrutuum, pohlaõieke*. Paljustest tegevustest või omadustest valitakse üks, paljustest ehetest üks, kehaosadest üks (tähtsaim on ehitud pea, kael või rind!) jne. Kui võrrelda karakteriseeritava ja sünonüümides esitatavate konkreetsete esemete ja olendite füüsilist suurust, siis on sünonüümide abil loodud maailm mingi mikromaailm, tillukeste esemete ja osade maailm (erandiks on siin puudenimetused), mis mitmekesiste assotsiatsioonide kaudu ometigi realistlikult peegeldab tegelikkust. Ja mitte ainult peegeldab, vaid annab sellele ka esteetilise ja eetilise hinnangu, nagu see tüpiseerimise puhul alati on. Ongi nii, et meie rahvalauliku fantaasia on suunatud peamiselt sellele, kuidas maailma tegelikkusest otsida asju ja nähtusi, mis assotsieeruvad, on mingites suhetes sellega, keda iseloomustatakse. Seejuures sünonüüm ei individualiseeri, kõiki eeltoodud sünonüüme saab kasutada *neiu* kui niisuguse kohta. Muidugi, on sünonüüme orvust *neiu*, langenud *neiu*, laisa *neiu* jne. kohta, kuid needki ei iseloomusta, muidugi mõista, konkreetset orbu, laiska jne., neid saab kasutada kõikide vastavate neidude kohta.

3.3. Niisiis, sünonüümid on võetud ümbritsevast talupojategelikkusest, iseloomustavad seda maailma, mis laulikule oli pisiasjadeni hästi tuntud.

Ütlesime ülalpool, et lauliku fantaasia oli suunatud just niisuguse «mikromaailma» detailide otsimisele. Kas on aga sünonüüme, mis ei tähista konkreetse tegelikkuse nähtusi, vaid on puhta fantaasia loomunguna olematud?

Jagame sünonüümid kaheks, reaalselt eksisteerivad ja mitte-eksisteerivad tähistavad. Teine rühm kujuneb suhteliselt väikeseks: *hõbekanane, hõbelind, hõbeõun, kuldasõun, kuldking, kuldkägi, kuldlind, kardlind, süleätse, udusärk, vahalatu, vaskvirb, välja vätk*. Kuid siingi on palju «poolreaaliaid», sest täiendsõnad *kuld, hõbe, kard* on poetilised ülepakkumised, põhisõna märgib reaalse olemasolu. Siia võidakse lisa pakkuda niisuguste sünonüümide näol, nagu *kuldkael, kardlakk, vaskkael, lumipea, luikpea, pääskopää, tinapea, hõberind, siidirind, tinarind, vahalatu, vaskrind*, millele otsesõnalises tähenduses reaalseid esemeid ei leidu, kuid siin on tegu n. ö. poolreaalsusega. Valdav enamik sünonüümide tähistab täiesti reaalseid olendeid, esemeid, nähtusi, omadusi.

Seega siis on rahvalauliku fantaasia sünonüümide valikul läinud ühe peateed: alussõna (s. o. sõna, millele on loodud sünonüüm) on asendatud sõnaga, mis enamasti tähistab samuti reaalselt eksisteerivat, s. o. üks reaalne olendite-esemete maailm on välja vahetatud teise olendite-esemete maailmaga. Sellest põikab kõrvale vaid suhteliselt väike osa sünonüüme, kus «ebareaalsust» kannab esmajoones täiendsõna.

Niisiis võime kõnelda maailma esemelise tunnetuse teest, mis on viidud paiguti otse äärmuslike detailideni. Selles on eesti regilauliku poetilise fantaasia ja informatsiooni pärisosa. Üsna vähe pakutakse siin meeltele: kasinalt on värve, pisut rohkem metallisära, hoopis võõrana tundub hilisem maitseaistingute sissetoomine (*mesileib, sulavõi*).

Seega on laulik kujundiloomes läinud konkreetse esemelise mõtlemise deduktiivset teed: üldine abstraktne *neiu, vend, hobune, ader* konkretiseeritakse detaili kaudu, kusjuures see detail on tähenduslikult võrdne tervikuga, üldisega ja tullakse niiviisi taas tagasi lähtepunkti, kuid juba uuel — kunstitasandil, sest nüüd sisaldub selles detailis tüüpiline. Tüüpilises on aga alati hinnang ja üldistus. Nii toimub regivärsside sünonüümikas imepärane momentlooming, kus üldine tervik muutub detailiks, mis sealsamas, sünni momendil on ka kohe üldistus ja tervik.

Kuigi regivärsside fantaasia on ikkagi võrdlemisi maalähedase lennuga, tegelikkust arvestav, nagu see talupojaluulele eeldustekohane ongi, ei vähenda see aga sünonüümika kunstikavatsuslikkust, sest juba sünonüümide tohtu arv osutab laulikute leidlikkusele.

Seejuures peame arvestama, et sünonüümiks ei saadud võtta ükskõik millise tegelikkuses esineva eseme sõnalist vastet: tal pidi, esiteks, olema mingi sisuline seos alussõnaga, ta pidi looma niihästi semantilise kui ka kunstiüldistusliku paralleeli. Vähe sellest — ta pidi sobima algriimi ning värsimõõtu. Kujunes oma-moodi dialektika: piiravad tingimused (näit. üldine diminutiivsus, «osalisus», algriim ja värsimõõt) vähendavad sünonüümideks sobivate sõnade arvu, aga needsamad tingimused tõukasid laulikute neid seda agaramalt otsima ja suunasid tema realismikindla fantaasia just uute detailide, uute konkreetsete üksiknähtuste ja seose sellega ka uute assotsiatsioonide avastamisele.

Poetilist sõnaloomingut soodustab ka see, et eesti keeles on liitsõnade moodustamine suhteliselt hõlbus, kusjuures täiend- ja põhisõna võivad eri mõistevaldkondi esindades anda ootamatuid poetilisi kombinatsioone (*vahalatv, udusärk*).

4.1. Näib, et need assotsiatiivsed põhisuhted, mis on eesti regivärsside sünonüümloomingu aluseks, pole eriti keerulised. Võiksime kõnelda õigupoolest kahest suurest põhirühmast, kui aluseks võtta semantiline lähtekoht. Esimest rühma iseloomustaks madal ülekantuse aste, väga kergesti taibatav seos alussõnaga. Võiksime seesuguseid sünonüüme kutsuda p i n d m e t a f o o r s e t e k s.

Selles rühmas võiksime eristada kaht alarühma:

(1) perifrastilised, ümberütlevad (tüüp: ta on tõepoolest see):

heinaniitja, sõlekandja, mustakingaline, madal, hellik;

(2) possessiivsed (tüüp: tal on tõepoolest see):

helmes, käherpea, pilupiht, rammjalg, linajuus.

Teine rühm sünonüüme on s ü v a m e t a f o o r s e d, s. o. siin on sünonüümide semantiline ülekanne julgem, tähendusseos alussõnaga pole enam nii ilmne.

Selles rühmas võiksime kõnelda:

(3) funktsionaalsetest sünonüümidest (tüüp: ta toimib nii)

ohjuta hobune, suvilind ('laulikneiu').

(4) possessiivsetest (tüüp: tal on see):

kuldkael, tinarind, udusärk, vahalatv.

Erinevus rühmast 2 on selles, et siin toimub juba ülekanne: *kuld* 'kullaga ehitud', *tina* 'tinahetega', *udu* 'udupeen', *vaha* 'vahakarva', *latv* 'pea, resp. juuksed'.

(5) assotsiatiivsetest sünonüümidest (tüüp: ta ei ole tegelikkuses see, aga ta on sellega mingis suhtes — sarnane. ühesuguse omadusega vms.): *virb, lind, liblikas, süleätse, õunapuu, meelimari.*

Muidugi võime vaielda ühe või teise sünonüümi kuulumise üle ühte või teise alarühma, sest me ei saa vist kunagi teada, mis oli igal konkreetset juhul sünonüümi loomise taustaks. Kas *hani* või *kana* on neiu sünonüümidenä loodud sellepärast, et neiu toimib nii nagu need linnud või on neil mõni omadus (hoiab

kodu, on nii puhas või vagur) või on siin taga hoopis ürgsem, usundlike pärimuste süsteem.

4.2. Võime kõnelda ka sünonüümide semantilisest astendusest.

Niisugustes sünonüümides, nagu *võökuduja, kuldkee, puna-palg, munakoor* on vaid üks ülekanne.

Seevastu aga on kahekordse ülekanntud tähendusega niisugused sünonüümid, nagu *vaskkael, luikpea, siidisõrm, tinarind*, sest siin on esimene semantiline ülekanne *vask* 'vaskehetega', *luik* 'luik-valge' *siidi* 'siidsile, pehme', *tina* 'tinaeetega', sünonüümi teine osa on *pars pro toto*, seega siis teine ülekanne.

Võib olla ka kolmekordne ülekanne, nagu näit. *vahalatu*, kus mõlemad komponendid, nagu eespool nägime, on ülekanntud tähenduses, koos aga annavad kolmanda tähenduse 'neiu'.

4.3. Regivärsi sünonüümi tähenduse mõistmisel ei tekkinud raskusi, sest tavaliselt on eelnevas peavärsis antud ka sõna (alussõna), millele poetiline vaste oli loodud, näit.

Os' see näiu mullõ saasi,/
Upin mullõ umas jääsi! (Urv).

Arusaadavus on tagatud ka vastava asesõnaga või verbi pöörde-
lise vormiga:

Oleks see meesi minulla,/
Oleks see kaasa kanalla, (Ki);

Läksin /mina, s. o laulik/ luike lunda mööda, (Vän)

või tagab siis mõistmise laiem kontekst. Välja arvatud täienditena kasutatud sünonüümid, kus peasõna järgneb sünonüümile (tüüp *kangepea-hobune*) on sünonüüm ikka tavaliselt samas süntakti-
lises funktsioonis kui põhisõna ja ka see tagab sünonüümi hõlpsa
mõistmise. Ka ühes värsis kasutatud sünonüümid (üttelisandid)
on reeglipäraselt kõrvuti (*Neiukesed, linnukesed*). Ja mis peamine:
nagu öeldud, on sünonüümika regivärsseite kujundilisuse põhi-
talasid, ürgvana kunstitraditsioon ja oli juba seetõttu vajalik,
kasutatav ja mõistetav.

К ОСНОВАМ ПОЭТИЧЕСКОЙ СИНОНИМИКИ ЭСТОНСКИХ НАРОДНЫХ АЛЛИТЕРАЦИОННЫХ ПЕСЕН

Ю. Пээгель

Резюме

В настоящей статье делается попытка обследования поэтических синонимов в эстонских старинных аллитерационных песнях с целью выявления, какая часть лексики используется в качестве синонимов названия *девушка* (*neiu*). Всего таких слов

более 600, они в основном отражают конкретный быт крестьянина, материальную культуру, природу и т. д. Воссозданный поэтический мир является микромиром, который через посредство ассоциаций все же реалистически отражает действительность и дает ей оценку. Синоним использован не как средство индивидуализации, а как средство типизации.

Ассоциативные связи, лежащие в основе создания поэтической синонимии в народной песне, несложны. Тут можно выделить 2 основных типа: 1) поверхностная метафора, 2) глубинная метафора.

В первом типе можно выделить следующие подтипы: а) перифразирующие синонимы, б) посессивные синонимы.

Во второй группе выделяются: а) функциональные синонимы, б) посессивные синонимы, г) ассоциативные синонимы.